

KONDOR KATALIN

TRIANON NEM FELELT MEG SEMMINEK

Beszélgetés Prof. Dr. Kásler Miklóssal,
az Országos Onkológiai Intézet
főigazgató főorvosával

- Ma már nemigen él olyan ember, aki nagykorú volt a trianoni ország-szét-szaggatás idején, és személyes emlékeit felidézve tudna róla beszélni. Az ön szüleinek sem lehettek közvetlen tapasztalatai, ezért kíváncsi vagyok, mikor hallott erről a nemzettragédiáról először?

- Apai ágon erdélyi származású vagyok, tehát a családomat is érintette a trianoni döntés, és annak következményei. Ráadásul „mindenolvasóként” a történelmi tárgyú írásokat is nagyon gyakran olvastam. A magyar nemzet sorskérdései mindig foglalkoztattak, a tragédiák éppúgy, mint a felemelő mozzanatok. Ebben rejlik a Trianonnal kapcsolatos érdeklődésem magyarázata is.

- Gondolom, érzélte élete során, hogy rendkívül nagy a tudatlanság történelmünk eme részletét illetően.

- Természetesen tapasztaltam, ám ezen nem nagyon csodálkozhatunk. Hiszen valóban eltávozott már közülünk az a korosztály, amely megélte

Trianont. 1945 után pedig nem beszélhettek róla az emberek, vagy ha beszéltek is, legfeljebb szűk családi körben teheték meg, az iskolai oktatásból pedig vagy hiányzott sok-sok ismeret, vagy tévesen tanították ezeket. Persze mindennek ideológiai okai voltak, mert a proletár internacionalizmus eszmerendszerébe nem fért

bele az egyes nemzetek valós történelmének megismerése.

- Néha az az érzésem, hogy ma sem fér bele. Én legalábbis úgy látom, az úgynevezett rendszerváltozás óta is hajlamosak vagyunk másra, például az oktatásra hátrítani a felelősséget. Arra gondolok, hogy az elmúlt huszonöt évben rengeteg nagyszerű regény, történelmi dokumentum jelent meg - egyebek közt a trianoni tragédiáról is -, és ezekhez a művekhez hozzá lehet jutni. Tehát bárki - iskolai tanulmányok nélkül is - belefoghat az önművelésbe, ennek csak a szellemi tunyaság lehet az akadálya. Ha csak annyit tesz, hogy elolvassa például gróf Bánffy Miklós Erdélyi történet című trilógiáját, vagy az emlékiratait, történelemtanulás nélkül is rengeteg ismeretet szerezhet. Tehát személyi felelősség is, hogy valaki érdeklődik-e hazája történelme iránt, vagy sem.

- Természetesen. Ám hadd ajánljak még egy megközelítési szempontot mindenkinek a figyelmébe. Itt azért a család szerepén kívül óhatatlanul

megjelenik az oktatás és a nevelés ügye. Mivel nagyon plasztikus a magyar nyelv, akit nem oktatnak, az oktondi, akit nem nevelnek, az neveletlen. Tehát nagyon lényeges, mire nevelik, mire oktatják a serdülőkorban lévő, igen fogékony gyerekeket. A történelem is nagyon száraz tudomány, ha csak a tényekről szól. S a történelemben sohasem az az érdekes, hogy itt meg ott ez meg az történt, hanem az a nagyon lényeges, hogy mi volt az előzménye, miért történt és miért úgy történt. Illetve ami ellen mindig tiltakoznak a történészek, ha arról beszélgetünk, *mi lett volna, ha...* Márpedig gyakran kénytelen az ember ezen elgondolkodni, hiszen végül is az, hogy a lehetséges variációkból melyik történik meg, nagyon sokszor véletlenszerű, azaz történhetett volna másképp is. De nem történt, és engem az mindig is érdekelt, hogy vajon miért nem? Ha ezeket a gondolatokat végigjátssza az ember, akkor nagyon érdekes kombinációk adódhatnak.

- *Én azt látom, ezekkel a gondolatokkal még ma is félve játszanak el az emberek. Ha föllesszük a kérdést, vajon örökérvényűnek kell-e tekintenünk a trianoni határokat, akkor többnyire begubóznak, egyesek meg felháborodnak, pedig van miért elgondolkodnunk rajta, hiszen a rendszerváltás után elég sok új határ keletkezett, vagy változott.*

- Az egész történelem arról szól, hogy a határok folyamatosan változnak. Eszembe jut a latin közmondás, miszerint SI VIS PACEM PARA BEL-LUM, azaz készülj a háborúra, ha békét akarsz, avagy háború nélkül nincs béke. Tehát ez mindig úgy történik, hogy létrejönnek a szövetségek a háborúk után, amelyek egy bizonyos ideig fennállnak. Ilyen időszakokban általában nem szokás arról beszélni, hogy vajon jók-e ezek a szövetségek, jók-e a megkötött békék vagy sem, és

vannak-e mögöttük vajon másféle ambíciók. Ám telik az idő, és egy pillanatban végérvényesen megszűnik az a feltételrendszer, ami a békekötés vagy egy szerződés mögött van, s újra kezdődik a történet. Nagyon sokszor rendkívül régi, több száz, akár több ezer éves ambíciók ébrednek fel. Ezt láthattuk az utóbbi időszakban is, hiszen a trianoni határok közül szinte már egyetlen egy sem létezik.

- *Csak a mienk.*

- Igen. Ennek nyilvánvalóan az a történelmi magyarázata, hogy a „békediktátum” megváltoztatása nem nagy hatalmi érdek jelen pillanatban. De nem tudjuk, holnap mi lesz a nagyhatalmak érdeke, és milyenek lesznek az erőviszonyok.

- *Az embert természetesen az is érdekelné, hogy mi történik a diplomácia boszorkánykonyhájában, csak azt sehol sem szokták a népek orrára kötni, hanem inkább ködösítenek.*

- Trianonban az történt, hogy Wilson tizennégy pontja gyakorlatilag hirtelen lekerült a napirendről, holott a központi hatalmak ennek alapján kötötték fegyverszünetet. Számomra az a nagy és misztikus kérdés, mi a magyarázata annak, hogy azt a rendkívül szimpatikus, megnyerő felsorolást az emberek önrendelkezési jogáról és így tovább vajon miért nullázták le szinte néhány hét alatt.

- *Az akkori „sztorikat” olvasgatva számomra teljesen világos, hogy a teljes kiszolgáltatottság állapotát szánták nekünk. Ismerünk néhány igazán megalázó történetet, ami azt bizonyítja, jó szerével oda sem figyeltek arra, amit a mi politikusaink mondtak, például Apponyi Albert.*

- Valóban. Lezajlott a tárgyalás a vádlott nélkül. Még csak a védekezés jogát sem adták meg, az érvrendszer kifejtésének a jogát. Apponyi beszéde lényegében az események után tör-

tént, mert már megszületett a döntés. Ez majdnem olyan, mint amikor a halálos ítélet után, az utolsó szó jogán a halálraítélt még valamit mondhat, de az egyáltalán nem befolyásolja az események menetét. Apponyi önmagában egy fenséges jelenség volt, külsejében és gondolatait illetően is. Rendkívül tartalmas beszédét négy nyelven adta elő. A klasszikus értékekre alapított tartalom nem volt akkor korszerű, mert más rendező elvek irányították már a világot, és ezek a sok százezer éves klasszikus érvek már nem hatottak meg senkit. S én nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy önmagában Apponyi megjelenése, s az, hogy a négy nagyhatalom saját nyelvén mondta el a beszédét, ez valami kisebbségi érzést szült, mert szellemi fölényrel és az igazsággal találkozhattak az őt hallgató emberek. Egyébként nem kell egy politikusnak mindent tudni földrajzról, történelemtől, de hogy ennyire ne tudjanak semmit, azt igencsak furcsállom.

- *Már bocsánat, sajnos számos alkalommal tapasztalhatjuk, hogy a mai Európai Unió hivatalosságai is elképesztő tudatlanságot árulnak el.*

- Valóban, és most nem arról beszélünk, hogy ugyanannak a dolognak vagy ugyanannak az igazságnak a különböző megközelítését tapasztaljuk, hanem tényszerűen ismerethiányról van szó. Ez magyarázható az iskolázottság hiányával, vagy azzal, hogy egyesekben nincs meg az ambíció, hogy elgondolkodjanak az eseményeken, vagy utánaolvassanak mindannak, ami történik, hogy jobban megértsék a világot.

- *Én meg nem vagyok olyan jóindulatú, mint ön, hanem valamiféle nagyhatalmi gőgnek tulajdonítom a viselkedésüket.*

- Én már csak a foglalkozásom miatt is realista igyekszem lenni, és tény-

szerűen mondhatom, egyetlenegy nagy hatalmat sem tudnék a történelemből megidézni, amelyik ne érezte volna a saját hatalmi gőgjét. Ami aztán összevetve a többi mozgatórugóval, sokszor nagyon brutális végki-fejlethez vezetett. Hadd mondjak erre egy példát. Nézzük az ezeröttszáz éves német történelmet. Amiből tizenhárom évet leszámítva a németek becsületes, csöndes, szorgalmas, kicsit balek népként jelennek meg. Erdemes Balzacot olvasni! Aztán ez a sedani ütközet [1870] után megváltozott, Maupassant már megírta A gömböcöt, ott már egy egészen más típusú német jelenik meg. És amikor a német öntudat, az agresszivitás fölerősödik, elsősorban a vezető rétegekben az első világháború idején, akkor „szuronyra tűzték a belga csecsemőket”, és hasonló eszközöket használtak, mert gőgjük olyan nagy volt, hogy a hazugságot is elhitték. Nem beszélve arról, hogy Hitler alatt már valóban radikalizálódott és brutalizálódott az események sora.

- *Visszatérve a Trianon-kérdésre, számos alkalommal tapasztalhattuk, hogy „leradikálisozzák” azokat az embereket, akik magukévá tették azt a kifejezést, miszerint: az az igaz magyar, akinek fáj Trianon. Ön érzett már fájdalmat emiatt?*

- Az én életemnek a nagy élménye az, hogy magyar vagyok, s azon belül székely. Tehát én látom ennek az ezeröttszáz éves történelemnek a ragyogó személyiségeit, látom az itt kialakult kultúrát, amit részben leromboltak, látom a magyar irodalmat, a zenét, és azt is, hogy Budapest a világ egyik legszebb városa, a magyar géniusz megtestesítője és így tovább. Természetesen fáj nekem Trianon, ugyanúgy, ahogy Karinthy nagyon szépen leírta, és én láttam Kolozsvárt, nem úgy, mint ahogy ő írta, hogy amint

hallja az ember kincses Kolozsvár nevét, ha nem is látja, megdobban a szíve. Minden érték tönkretétele fáj az embernek! Ilyen értelemben élem én meg Trianont.

- *A revíziós gondolat 1927 után nemcsak a magyar közbeszédben volt jelen, hanem a világ számos neves embere, köztük vezető politikusok is nyíltan beszéltek arról, milyen igazságtalanság érte Magyarországot.*

- Később számos résztvevő nyilatkozott elítélően a trianoni diktátumról, ami eléggé különös, de méltánylandó. Hiszen vették a bátorságot, hogy elmondják: hibáztak. És ezt gyakorlatilag minden nagy hatalom képviselője megtette! Azt se felejtsük el, hogy Oroszország jogutódja, a háborút viselő Szovjetunió nem is írta alá a dokumentumot, illetve Amerikában is később, ha jól emlékszem, talán két évvel később született meg ennek a ratifikálása, de a történelmi helyszínen ők sem írták alá. Tehát nyilvánvaló volt már az aláírás pillanatában, hogy ez halálos ítéletet jelentett Magyarországra számára, hiszen egy életképtelen államot hoztak létre. Ám az én Trianon-élményemhez hozzátartozik az is, hogy ez a nemzet képes volt teljesen lehetetlen körülmények között talpra állni. Most nem csak arról beszélek, hogy Bethlen gazdaságilag konszolidálta az országot, részben hiteltől, részben angol kapcsolatai révén. Mert nem sokan tudják, de Bethlen, mielőtt miniszterelnök lett, valamelyik nagy angol banknak volt a helyi vezérigazgatója – és ezt csak azoknak mondom, akik Bethlent időnként német-barátsággal „vádolják meg”. Arról is beszélek, hogy az az egészen elképesztő szellemi válasz, ami Trianon után bekövetkezett, lenyűgöző. Hiszen ne felejtsük, a magyar irodalom minden irányzata, a nép-nemzetiek, a nyugatosok, az Erdélyi Szép-

míves Céh valami olyan, soha nem látott, a reformkort meghaladó alkotásokkal jelentkezett, ami döbbenetes. De említhetem Bartókot, Kodályt, Dohnányit, vagy az építészetet, a magyar tudomány első Nobel-díjasait, a sport területén elért sikereket, tehát ez mind azt jelenti, hogy ez a nemzet életképes. És képes reorganizálni az élet minden területét.

- *A háború utáni időszakban, a létező szocializmus idején jól emlékszünk azokra a magyarázatokra, amelyek úgy szóltak, és mind a mai napig hallunk ilyen véleményeket, hogy nem kell bolygatni a múltat, mert itt, a Kárpát-medencében mégis csak egymás mellett kell élnie a nemzeteknek, nemzetiségeknek, és ezért pontot kell tenni a trianoni fájdalmaokról szóló beszélgetések végére.*

- A trianoni szerződésnek volt néhány olyan pontja, amelyeket egyszerűen nem valósítottak meg. Ez vonatkozik az erőszakos betelepítésekre, az autonómia különböző formáira, és más tényezőkre, melyeket, ha realizálnak s átvisznek a gyakorlatba, és a modus vivendi humánus megteremtése jöhetett volna létre, akkor lehet, másképp alakult volna minden. Csak hogy Trianon nem felelt meg semminek. Nem felel meg a történelmi érveknek. Nem felelt meg a franciák által olyannyira preferált geopolitikai elvnek – ők ugyanis Elzász-Lotharingiára mindig ezen az alapon tartottak igényt. Márpedig ha van földrajzi egység a világon, akkor a Kárpát-medence mindenképpen az. Na, most ezen túlmenően nem vitás, hogy az itt élő népek egymásra szorultak. Ha nagyon leegyszerűsíttem, akkor egy óriási szláv és germán tenger kellős közepén élünk, ahol persze vannak szláv töredék népek, új-latin népek, bár a románokra inkább azt mondanám, hogy náluk szintén nagyon ve-
gyes etnikumú a népesség.

- *Csakhogya a románok mostanság nyíltan beszélhetnek Moldova hozzájuk csatolásáról.*

- Így van. A román politika mindig határozott volt a nemzeti kérdések képviselésében, de ők ezt rendre úgy tüntették fel – román szempontból kiváló érzéssel –, hogy ez összeurópai érdek. Ez hibás érvelés volt, mert láttuk azt, hogy a cordon sanitaire, amit Közép-Európában létrehozta, másodpercek alatt összeomlott. Pillanatok alatt szinte mindegyik, leszámítva a lengyeleket és részben a magyarokat. Amíg lehetett halasztani a háborúba lépést, addig próbáltunk belőle kimaradni, csak földrajzi okok miatt ez nem volt lehetséges. Összeomlott tehát minden, amit Trianonban létrehoztak. Összeomlott a negyvenes évek elején, és összeomlott 1990 után is.

Nem arról van-e szó az egész világ-politikában, hogy ránéz egy ilyen nagyhatalmi, igen művelt politikus Európa térképére, és látja, ez a mienk egy kicsi ország, tudja, hogy nyelvében egyedülálló, nagyon sok olyan jellemzője van, amellyel nem köthető az európai népekhez, és akkor azt mondja, nem kell ezzel foglalkozni, hiába ugrálnak ezek, mi úgysem hagyjuk.

- Biztos ilyen megközelítés is létezik. Illyés Gyula ezt nagyon szépen megfogalmazta, amikor azt mondta, olyan a magyarság, mint egy énekes madár a verebek között. Valóban kiválik a többiek közül nagyon sok szempontból.

- *A balkáni háború idején sokan kérdezték – talán csak önmaguktól –, nem jelent-e potenciális lehetőséget a határkiigazításra ez a súlyos konfliktus? Magyarán, vajon lett volna esélyük a magyaroknak arra, hogy ezt a lehetőséget meglebegtessék a nagyhatalmak előtt? Hiszen, miként már emlegettük, a szocialista tábor összeomlása után a határok megváltoztak, országok bomlottak fel a kilencvenes években.*

- Úgy gondolom, a magyarság helyzete Európában nem rendezett. Én hiszek a spontán fejlődésben, abban, amikor az események a maguk természetére szerint haladnak valamilyen irányba. Pontosan az ön által emlegetett változások mutatják, nem rendezettek a viszonyok ezen a területen. Viszont a történelem mindig kikényszeríti a többé-kevésbé elfogadható – nagyon-nagyon időzjelbe teszem a következő két szót – igazságos viszonyokat. Gondoljunk csak Lengyelországra! Három világhatalom osztotta szét, s aki arra gondolt volna, hogy valaha egyesíteni lehet, azt azonnal elmelegítőintézetbe zárták volna. Mindig eljön a pillanata a népek történetében, és az egyes emberek életében is, ami megoldást jelenthet. Csak abban az esetben persze, ha az illető nép, vagy személy felismeri, hogy itt van a pillanat, és fel van készülve arra, hogy cselekedjék. Sajnos, az emberek legtöbbször elmennek a pillanatok mellett, vagy egyszerűen nincsenek abban a helyzetben, hogy meg tudják ragadni.

- *Ez nagyon érdekes kérdés az emberi psziché szempontjából éppúgy, mint a politikai cselekedetek vizsgálata szempontjából. Az azonban biztos, hogy nem sokszor észleljük a politikában a pillanatot megragadásának a művészetét.*

- Valóban, de ha megint történelmi példákban próbálunk gondolkodni, az első világháborút megelőző regáti, tehát a királyi Románia ambíciói között még az is szerepelt, hogy esetleg perszonálunióra lépnek a monarchiával. Mindenféle variáció szóba jött.

- *Persze. Még az is, hogy eljönnek a Tiszáig!*

- Így van. Még a himnuszokban is szerepelt, hogy a Tiszától a Prutig, vagy fordítva, de hát, amikor kínálkozott az alkalom, azt a pillanatot megtudták ragadni. A történelemben minden előfordul, és semmi sem remény-

telen. Én a nemzettel kapcsolatban a legszebb definíciónak azt tartom, amit József Attila mondott, hogy a nemzet közös ihlet. Persze, akinek fáj Trianon, az nyilvánvalóan magyar érzésű. De aki tud azonosulni ezzel az ihlettel, amiben minden benne van, a tradíció, a kultúra és minden egyéb, ahhoz nem kell feltétlenül még akár magyarul se beszélni. Mondok egy példát. Olyannyira toleráns volt a magyar állam – persze nem szabad a mostani szemléletet, viszonyokat visszavetíteni –, hogy például a két Zrínyi tőkéletesen horvátnak és magyarnak érezte magát, de emellett érezhette volna még osztráknak, tirolinak is, mert például Kolowratokkal házasodtak. A többféle identitás élhet egymás mellett, de ők akkor is teljes sorsközösséget éreztek a magyar nemzettel. Nem volt vitás, hová tartoznak.

- *Említhetnénk az aradi vértanúk közül is jó néhányat. Én azt gondolom, ezek nagyszerű emberek, és működik bennük egy olyan igazságérzet, amelyről azt mondanám, isteni igazságérzet. A legmagasabb rendű.*

- Azért különleges a magyar jogtörténelem, mert a Szent Korona-tan fellelte az egész nemzetet. Ugye két komponensből áll, a király és a nemzet. 1848-ig a nemesi nemzet, utána pedig mindenki, akik között teljesen demokratikus a hatalom megosztása. Olyannyira, hogy a Szent Korona jogát, ha sérti a miniszterelnök, vagy az uralkodó, mindegy ki, akkor joga van akár a fegyveres ellenállásra is. Érdekességként mondom, hogy fennmaradt Luxemburgi Zsigmond idejéből egy adományozó levél, amelyben Zsigmond egy Simon nevű ispánt jutalmaz földbirtokkal, mert őellene, tehát Luxemburgi Zsigmond ellen felkelt, mégpedig fegyverrel, mert Zsigmond megsértette a magyar Szent Korona jogait. Tessék belegondolni, ez

most lehetséges lenne? Visszatérve az aradi tizenháromra, III. Béla egyik lányának a leszármazási vonalát ki lehetett keresni – saját szórakozásunkra csináltuk meg –, és kiderült, többek között a Leiningen-Westerburgokban van és volt Árpád-vér.

– *Térjünk még vissza arra az időszakra, amikor beléptünk az Európai Unióba. Akkoriban egy csomó politikus azt fejtegette, ez a tett azt jelenti, hogy a trianoni határok bizonyos értelemben megszűnnek, mert létrejöhet a határmódosítás nélküli nemzetegyesítés. Sajnos, nem nagyon történt meg. Mert ha megnézzük a balkáni háború következményeit, valamint azt a helyzetet, ami például Mečiar idejében Szlovákiában történt a magyarokkal, avagy az erdélyi magyarság folyamatos zaklatását, akkor kiderül, nem igazán tehetséges váteszek politikusaink.*

– Nyilvánvalóan lett volna lehetőség a magyar kérdés újratárgyalására. Különösen annak a szerepkörnek a birtokában, amit Magyarország '88–89-ben betöltött. Gondolom, a legfőbb megfontolás akkor az volt, minél előbb kerüljünk ki a szovjet típusú rendszerből. S vezető politikusaink akkor úgy ítélték meg, ennek az az ára, hogy konszolidálódjék Közép-Európa, s ne terhelje a világpolitikát. Azt már szerintem aligha feltételezték, hogy hirtelen, nyolcvan év után a magyarság jogainak teljes birtokába kerül, de talán arra senki sem gondolt, hogy ilyen markánsan, sokszor még a kommunista rendszernél is markánsabban szorítják háttérbe a magyarságot. Ki gondolta volna azt is, hogy a Beneš-törvények terhével részt lehet venni az Európai Unióban? Ezt nagyon furcsának tartom.

– *Szempontunkból az az érdekes, ebben az unióban vajon valamiféle gyógyírt kaphatunk-e Trianonra? Mit gondol erről?*

– Ennek a lehetősége elvileg fennállt volna, ha az unió deklarált rendező elvei megvalósulnak. Csak hát a gyakorlatban nem így történt és nem így történik. Ezt hiányolom én. És hogy mennyire nem szabad lebecsülni ezeket a megoldatlan dolgokat, a be nem hegedt sebeket, arra ott van Anglia és Skócia példája. Eltelt négyszáz év, és ennyi idő után előkerült ismét a régi ellentét. Ezért mondom, jobb elé menni a dolgoknak, és méltányosan rendezni a kérdéseket, ahelyett, hogy a végén erőszakos megoldásokhoz folyamodjanak. Mert arra is sor kerülhet, ha nincs más megoldás.

– *Én úgy látom, ma minden erőből dől el a világban, bár lehet, ez mindig így volt.*

– Igen, de azért mégis voltak kivételek. Sokan emlegetik az 1815-ös bécsi békét, amikor hihetetlenül kulturált emberek, egymás méltánylása mellett próbálták rendezni Európa viszonyait. Ez többé-kevésbé sikerült is, mert igazán nagy háború száz év múlva tört ki. Persze közben volt a német egyesülés, meg az 1848–49-es szabadságharcok, de végül is stabil rendszert hoztak létre, mert méltányosságra törekedtek. Tehát nem erőből hoztak döntéseket határokról, népekről, jogrendekről.

– *Mer jóslatot mondani a magyar nemzet közeli, vagy kissé távolabbi jövőjéről?*

– Mivel a magyar nemzet nagyon sokszor volt ennél sokkal rosszabb helyzetben, és mindig ki tudtunk jönni belőle, ezért változatlanul bízom abban, hogy ez az össz-magyar génállomány mindig elő tudja varázsolni azokat a személyiségeket, akik megtalálják a helyes utat. Le kell vonni a történelmi konzekvenciákat. Azért a történelem mégis olyan, hogy panelszerűen ismétlődik, csak a panelek

mindig egy kicsit különböznek a másiktól. És aki ezeket a differenciákat helyesen tudja értelmezni, s a gyakorlatba átültetni, az nyertes lehet.

– *Létezik olyan nemzetpolitika, amelyet minden magyar kormányának érdekes megvalósítania? Kérdezem ezt annak a szomorú tapasztalatnak a birtokában, hogy a magyar politikai élet szereplői szinte semmiben sem tudnak egyetérteni, legyen az csekély vagy éppen nagy jelentőségű ügy.*

– Ennyire sokszínű ambíciók a magyar politikai életet korábban nem jellemezték.

– *De finoman fogalmaz!*

– Ez új jelenség. Ami a tradicionális kuruc-labanc ellentétre leegyszerűsített megközelítés, az a végcélját tekintve teljesen azonos volt. Tehát a cél mindig az ország egyesítése volt a Szent Korona fennhatósága alatt, ami a transzcendentális és materiális értékek ötvözete, csak az egyik így képzelte el, a másik meg a császáriakkal. De a cél ugyanaz volt. Arról se nagyon tudnak, hogy 1849 után közvetlenül felkeresték a császárt az aulikus főurak, hogy szüntesse be a terrort Magyarországon. Erről miért nem tudunk? Mindenesetre arról sem tudunk, hogy valamelyik diktatúra alatt jelentkezett volna a barát, vagy az elvtárs, vagy a tettetstárs, hogy tessék befejezni már a disznóságokat, mert ez nem fogadható el. Tehát az emberek gondolkodásmódja változott meg alapvetően, és én az értékvesztést tartom hihetetlen veszélyesnek, de ez az egész euroatlanti világra igaz. Még a gazdasági problémákat is morális okokra vezettem vissza.

– *Minden bizonnyal igaza van. De sokak bánatára valahogy ezekre a morális problémákra figyel legkevésbé a világ. És ez nagy baj.*

Budapest, 2016. május